

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ С. ЄФРЕМОВА ЩОДО НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

У статті проаналізовано формування та еволюцію поглядів на вирішення національного питання на теренах українських земель відомого українського суспільно-політичного діяча С. Єфремова (1876–1939) у його публіцистичних та наукових працях, написаних наприкінці XIX – на початку XX ст. Під впливом народницького та громадівського рухів формується молоде покоління української інтелігенції, яка ставить на порядок денний розв’язання національного питання в Російській імперії. Саме його вирішення мало пришвидшити модернізаційні процеси у суспільно-політичному житті країни. В таких умовах формується світогляд С. Єфремова, який вважає, що поступлива політика щодо прав національностей гармонізує стосунки між ними в Україні. На перший план він висував вирішення питання автономії для українського народу, що, у свою чергу, дало б можливість розв’язати і питання національно-культурної автономії і для інших етнічних груп населення.

Ключові слова: українське питання, автономія України, історія України, лібералізм, Єфремов Сергій.

У сучасній історичній науці все більш послідовно порушується питання щодо висвітлення діяльності різних за ідейними переконаннями суспільно-політичних діячів. Серед них важливе місце займає постать С. Єфремова – відомого представника національного ліберального руху. Аналізуючи біографію Сергія Олександровича, багато дослідників оминають одну з важливих складових його світогляду – національні переконання і погляди, а саме – бачення як минулого, так і сьогодення українського народу. Серед праць, на які варто звернути увагу при розгляді даного питання, доречно згадати «Історію українського письменства» [5], статті по історії громадських рухів та літератури («З громадського життя на Україні» [6], «Масонство на Україні» [7], «Дорогою синтезу» [8] та ін.).

Як учасник національного руху, С. Єфремов склав свій власний літопис, «діаріуш» літературного процесу у контексті історичних епох. При прочитанні оглядів Сергія Олександровича може скластися враження, що дослідник виявляє певний консерватизм у своїх поглядах, а також надмірну критичність в оцінюванні сучасників. За словами Е. Соловей, за всім тим ми виразно чуємо, бачимо і його самого: його унікальний громадянський темперамент, вболівання за долю краю, небезсторонність та прагнення об’єктивності [11, с. 7].

Народницька концепція історії та літератури, сповідувана С. Єфремовим, послідовно і неухильно проявлялася у його поглядах. З інших причин і передумов С. Єфремов, вочевидь, ідеологізував провідні ідеї як в історії, так і в літературному процесі.

Приклад і досвід С. Єфремова яскраво доводять історичну детермінованість і, зрештою,

неминучість того, що українська історична думка формувалася протягом всього свого розвитку як соціальна і політично заангажована: йшлося про те, аби допомогти народові відстояти своє природне право на існування. Якщо інколи С. Єфремов був схильний спрощувати природу творчого процесу, був підвладний симбіозові неонародницького «романтизму» із запозиченням позитивістських ідей, із сцієнтизмом початку XX ст., – в цьому активно виявляв себе інтелектуальний та методологічний «клімат» доби, індивідуально зрозумілий і витлумачений. Але, прагнучи підсумкового висновку, не забуваймо про те, що С. Єфремов – в кінцевому рахунку – яскравий представник культурно-історичного методу – з усіма плюсами і мінусами цієї європейської школи [11, с. 12].

Дуже дорогими йому були ідеї визволення свого народу і дуже вже глибоко він переконаний був у тому, що обезсмертила ці ідеї насамперед література. «Сталося те, що сталося. Усе розгубив був український народ на довгому і важкому шляху своєму до теперішнього становища: політичну самостійність і економічні достатки, своє право і освіту, свої закони й суд, свою школу й інтелігенцію... ім’я навіть своє втратив у безупинній боротьбі за національну індивідуальність: зробився нацією без прізвища, нацією просто «людей», ще гірше – нацією «дядьків»... І тільки один лишився йому, чудному цьому народові, скарб од далеких прадідів. Цей скарб єдиний – то рідна мова й рідне письменство, тією мовою писане: обоє – як вираз його духовної істоти, як символ його опрічності, як пам’ятка од минулого й надія на прийдущі, треба сподіватися – недалекі вже часи» [5, с. 20].

На думку С. Єфремова, мало якому народові в світі доводилось пережити трагічнішу, нещаснішу долю, як та, якої зазнав за своє історичне життя український народ. Серед причин він називає географічне розташування України на тому роздоріжжі, що ним здавна відбувалися великі мандри кочових народів із степів Азії до Європи. Український народ був східним форпостом Європи, і даремно пробував «Змієвими валами» захиститися від степовиків. Ніякі вали не допомагали, і народ змушений був приймати перші й найважчі удари від нападників. Здебільшого ті удари тут і розбивались, але, повсякчас приймаючи їх на себе, український народ утратив багато цінних зусиль. Втратив він, насамперед, свою силу та частину території, і от саме в той час, коли за його спиною сусіди встигали скласти міцні політичні організації, він і ті початки розгубив, що надбав за попередніх часів коштом величезної напруги національних сил. А розгубивши, мусів стати об'єктом політичних експериментів для тих самих сусідів та основою, на якій вони свої здобутки культивували й викохували [5, с. 19–20].

Політичну діяльність С. Єфремов розпочав у студентські роки, ставши активним членом ВБЗО (1897–1904). Він разом із О. Кониським об'їздив майже всі українські громади, які діяли наприкінці XIX ст., переконував їх членів у доцільності об'єднання в загальну безпартійну організацію. Згодом С. Єфремова залучили і до укладання першого статуту об'єднання. Тривалий час він виконував обов'язки секретаря засідань організації.

Спілкування з видатними діячами українського руху зміцнювали його переконання у тому, що спільна послідовна просвітницька робота українців допоможе їм досягнути поставленої мети – побудувати демократичне суспільство, здатне вирішити національне питання.

Поява Всеукраїнської безпартійної організації в 1897 р., на думку Сергія Олександровича, розпочала новий етап в історії українського національно-визвольного руху. Це був перехідний час від аполітизму до політики, від громад до партій, від українофільства до національного радикалізму. Для старшого покоління українських громадських діячів організація стала епілогом їх біографії, але в той же час виявилася притягальною силою для молодого хлопця, який згодом став одним із активних учасників перших українських ліберальних партій.

Заснування демократичної партії в 1904 р. стало логічним результатом розвитку українського ліберального руху. Політико-організаційне

об'єднання української інтелігенції розширило політичний спектр національно-визвольного руху. Разом з тим до здійснення цього важливого кроку, за словами О. Субтельного, лібералів підштовхувало побоювання, що молоді, радикально налаштовані соціалісти, підпорядкувавши собі український рух, спрямують його у таке русло, де буде важко пливати респектабельним професорам, урядовим чиновникам і земським діячам [12, с. 263]. Одним словом, українські революційні партії «крайнього соціалістичного» напрямку змусили помірковано налаштованого С. Єфремова відмовитися від виключно культурницької роботи і органічно поєднати її з громадсько-політичною діяльністю.

Сергій Олександрович, як і багато його сучасників, вимагав реформувати Російську імперію у демократичну правову державу. Найкраще вирішення питання політичного устрою країни і виходу з глухого кута для країни він бачив у впровадженні конституційного ладу, головною складовою якого став би загальнодержавний парламент, обраний усім народом. Це гасло було проголошено на знак протесту проти здійснюваних самодержавством Росії заходів щодо виборів до так званої «Булігінської думи».

Після обрання загальнодержавного парламенту С. Єфремов пропонував вирішити і національне питання. У Російській імперії живе багато різних народів – росіян, поляків, фінів, грузинів, вірменів та інших разом з українцями. Потрібно, щоб кожен народ на власній етнічній території мав право місцевого самоуправління, «сам собі порядкував, який хотів лад заводив, яких хотів старших людей собі вибирав, а інший ніякий народ до того не мішався» [14, арк. 26]. І в Україні потрібно законодавчо дозволити такі виборні демократичні інститути влади. Державний лад у країні повинен будуватися на принципах найширшої автономії національно-територіальних одиниць. Автономія дозволила б українському народові через представників, обраних до місцевих законодавчих органів влади, формувати національну внутрішню культурно-національну та соціально-економічну політику.

На думку Сергія Олександровича, досягнути демократичного ладу можна не лише шляхом насильства, як це пропагували інші партії, а й шляхом природного розвитку народної самосвідомості і проведення адміністративних та соціальних реформ, які послаблять протиріччя між різними верствами і відкриють дорогу до поступального розвитку особистості – найважливішого елементу кожної демократичної країни.

Таким чином, С. Єфремов пропагував ідею реформування та демократизації дер-

жавного управління. Запровадження національно-територіальної автономії й обласної автономії зміцнить державу, сприятиме консолідації народів, усуне міжнаціональну ворожнечу і напруженість, гармонізує інтереси різнонаціональних частин країни, поєднає неповний суверенітет окремих самоврядних регіонів з вигодами загальнодержавної єдності. Він вважав, що реалізувати всі соціальні ідеали можна тільки після отримання українським народом права в межах національної автономії самостійно будувати власне політичне та соціально-економічне життя. Згодом, через місцеві органи влади мали вирішитися й інші наболілі проблеми суспільства. Варто також зазначити, що деяка частина вимог була утопічною та навіть наївною. Окремі вимоги стали продовженням ідей М. Драгоманова щодо розвитку місцевого самоврядування, інші задекларували народницький підхід до вирішення проблем.

Важливою складовою переконань Сергія Олександровича була загальна теорія національного питання відповідно до сучасних історичних умов. У перші місяці революції 1905–1907 рр. керівники ліберальних партій заявили в пресі, що залишати в недоторканості чи відтягувати вирішення національного питання – значить ослаблювати значення державної перебудови і створити в майбутньому можливість нової боротьби, яка в результаті призвела б до того ж пригнічення слабших народів. Злагоду в країні можна побудувати тільки за умови визнання за всіма народами Росії їх національних прав, їх рівності з усіма іншими народами [4, с. 110].

С. Єфремов вважав за необхідне послідовно відстоювати національні права народу, всебічно сприяти їх повному впровадженню, задоволенню всіх культурних потреб українців. Його одностайні бажали перетворити народ в націю в повному значенні цього слова, з міцною самосвідомістю і власним шляхом до тієї цілі, яка стоїть і перед іншими народами Російської імперії – свободи, прогресу. Метою українського руху оголошувалося формування сучасної української нації як повноцінного громадянського і національного організму.

Таким чином, Сергій Олександрович наполягав на запровадженні національно-територіальної та обласної автономії. На його думку, автономія зміцнить державу, сприятиме консолідації народів, гармонізує інтереси різних частин держави, поєднає неповний суверенітет окремих самоуправляючих регіонів з вигодами загальнодержавної єдності.

На відміну від представників партій революційного спрямування, С. Єфремов об'єктом

впливу вбачав українську націю. Він вважав, що здійснити всі свої соціальні ідеали можна тільки при «політичній самостійності українського народу» і необмеженому його праві самому вирішувати всі внутрішні справи (цілком можливо, що мова йшла про розширений варіант автономії). Зважаючи на обставини, в яких знаходилася тодішня Україна, Сергій Олександрович вважав, що першочерговою метою для народів є перетворення Російської імперії в конституційну державу.

На його думку, досягнути демократичного ладу можна не стільки шляхом класової боротьби на економічному ґрунті, як це пропагували революційні партії (УНП, РУП, УСДРП), скільки шляхом природного розвитку народної самосвідомості і проведення адміністративних і соціальних державних реформ, які ослаблять протиріччя між різними верствами і класами та відкриють дорогу до більш чи менш поступального розвитку особистості.

В 1905–1907 рр. С. Єфремов увійшов до тієї невеликої групи інтелігенції, яка взяла на себе працю щодо організації національного відродження, але ця робота виявилася надто важкою. Б. Грінченко писав, що люди бажали одразу «косити [...] жито, коли нам потрібно було зробити собі плуг і борону, щоб це жито посіяти». І незважаючи на всі ці перепони, робота триває, створюються органи національного українського життя, за допомогою яких поширюється національна свідомість, зростає свідомо українська інтелігенція, свідомі українські маси [2, с. 151–152].

У січні 1917 р. Рада ТУП, за ініціативою С. Єфремова, направляє лист президентові США В. Вільсону, в якому рішуче підтримує його звернення від 18 грудня 1916 р. про принципи завершення війни і, зокрема, про реалізацію права націй на самовизначення, та висловлює надію, що майбутній мир принесе справедливість всім великим і малим націям. Зокрема, і за «волю українського народу до самостійного розвитку» [1, с. 106].

Спостерігаючи за революційними перетвореннями у Російській імперії, С. Єфремов щиро вірив у швидку реалізацію і вирішення національних проблем у межах єдиного загальноросійського демократичного руху. Він вважав, що з поваленням самодержавства відкриваються нові можливості втілення у життя найважливіших вимог українського народу. Це гасло широкої національно-територіальної автономії України і перетворення Росії у федеративну демократичну республіку спонукало до популяризації і піднесення ідеї федералізму

серед українського населення. В боротьбі за автономію українці прагнули забезпечити собі співчуття і підтримку не тільки широких мас україномовного населення, але й національних меншостей в Україні [9, арк. 11].

Перемога Лютневої революції 1917 р. сприяла зміцненню автономістсько-федералістських ідей серед українського політикуму. Спостерігаючи за перетвореннями в державі, С. Єфремов щиро сподівався, що національні проблеми будуть швидко вирішені. Допомогати реалізувати їх стануть представники народів Росії за сприяння загальноросійського уряду. Він вважав, що ліквідація самодержавства відкрила нові можливості для задоволення національних, соціальних, економічних, політичних вимог українців як європейського народу і водночас стимулюватиме консолідацію та об'єднання всіх його демократичних сил. З огляду на ці теорії, гасло повноцінної національно-територіальної автономії України у складі демократичної Російської республіки було визнано першочерговим, оскільки підтримувалося широкими верствами українства.

С. Єфремов взяв активну участь в роботі над універсалами УЦР. Вагання викликав у нього лише IV Універсал, яким проголошувалася повна незалежність України, оскільки це в той час суперечило його переконанням. Він підписав документ лише через наполегливі вимоги М. Грушевського та В. Винниченка. Про це згадували Б. Мартос та М. Ковалевський. Підписавшись, замислився, а потім сказав, що, приймаючи документи такого значення, діячі УЦР беруть на себе величезну відповідальність [10, с. 115–116].

Таким чином, С. Єфремов та його однодумці залишалися на своїх старих позиціях – автономія України у складі Росії, якщо ж і самостійність, то тимчасова, для наступного утворення нової федерації народів Росії. Нові політичні і військові обставини не сприяли суттєвим змінам його позиції. Навіть, навпаки, кожна нова ситуація розглядалася як елемент майбутньої федерації.

Самостійність України С. Єфремов сприймав як необхідну умову для формування рівноправної федерації народів. Він сподівався, що у майбутньому Україна буде відігравати більш значну роль у європейській геополітичній грі. Дехто із його сучасників твердив, що він на той час був проти українізації освіти, проте загальновідомим є факт, що С. Єфремов виступав за українську школу, університети і вважав, що заходи ці повинні здійснюватися поступово і зважено.

Встановлення в Україні більшовицької влади в 1919 р. не змінило позицій С. Єфремова.

Він і надалі залишався прихильником федерації з іншими народами, крім більшовицької Росії. Свої переконання Сергій Олександрович пояснював тодішнім неприйняттям більшовицьким керівництвом розбудови української державності, заснованої на національних традиціях і особливостях, та їх невдалою соціально-економічною політикою «воєнного комунізму».

Ставлення С. Єфремова до більшовицької влади та ідеології було різко негативним і саркастичним. Видимі досягнення партії і народу він сприймав через призму життя, яке було далеким від того, що описувалося в засобах масової інформації УСРР. Негативи суспільно-політичної та соціально-економічної сфер викликали в нього неприхований осуд і презирство. Представники більшовицької верхівки, заклопотані пошуками авторитетів, які потрібні були їм для вихвалення радянського стилю життя, з невідомою ворожістю ставилися до тих, чия думка не співпадала з офіційною позицією. Саме через свою відвертість і відкритість вчений і постраждав.

За спогадами М. Татуса, теж засудженого органами ДПУ, у вересні 1931 р. С. Єфремова, А. Ніковського, В. Чехівського привезли до Ярославського політизолятора, де вони перебували до вересня 1933 р. По приїзді московської комісії з ОДПУ більшість українців, поляків і чехів етапом вивезли на Соловки. Лише в ув'язненні в Сергія Олександровича відбувається корінний світоглядний перелом. Він висловлює точку зору про необхідність побудови незалежної Української держави, «і вже досить плакати, сльози лити, а пора вже здобути волю» [13, с. 44, 46].

Думка С. Єфремова про потребу довгого шляху, що може тривати не одне людське життя, до повного відродження українського народу має мало життєвих підстав, оскільки доля виявилася більш прихильною до більшовиків. Сергій Олександрович вважав, що в українців були широкі державні можливості, які вони змарнували, однак потрібно сподіватися на те, що, можливо, в майбутньому на порядок денний знову постане українське питання, яке успішно буде вирішене. А зважаючи на такі обставини, завжди є потреба працювати в тих рамках, що дозволяє діюча влада. Тим паче, що напрацювання можуть стати підґрунтям для відродження національного і культурного життя українців та становлення України як «незалежної, самостійної демократичної республіки» [7, арк. 38].

Таким чином, опрацювання доробку С. Єфремова, уважне і неупереджене детальне прочитання його спадщини ще попереду, як і деталізоване дослідження його поглядів щодо державності

України. Подальшого вивчення також потребує властиве вченому врахування специфіки певної епохи, його доповнення і розширення трактувань історичних подій та явищ. Адже С. Єфремов виявляє протягом усього творчого життя здатність

засвоювати і нові ідеї, дослухатися до критики на свою адресу, враховувати об'єктивні думки опонентів. Саме тому йому довелося на власному досвіді пройти своєрідну еволюцію поглядів щодо вирішення національного питання в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брицький П.П. Західноукраїнські землі в роки Першої світової війни / П.П. Брицький // Історична панорама. – 2004. – Вип. II. – С. 96–107.
2. Вартовий П. З українського життя / П. Вартовий // Нова Громада. – № 12. – 1906. – С. 147–155.
3. Галузевий державний архів СБУ, Спр. 67098 ФП (215471) «СВУ» (Ніковський А.В.), т. 59, ч. 1, 267 арк., ч. 2, арк. 268–496, ч. 3, 497–731.
4. Єфремов С. Заметки на текущие темы / С. Єфремов // Киевская Старина. – 1905. – Кн. 2. – С. 158–190; Кн. 3. – С. 276–299; Кн. 4. – С. 81–111; Кн. 5. – С. 183–212; Кн. 6. – С. 274–304.
5. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 688 с.
6. Єфремов С. З громадського життя на Україні / С. Єфремов. – К. : Вік, 1909. – 77 с.
7. Єфремов С. Масонство на Україні / С. Єфремов // Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 689–703.
8. Єфремов С. Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства / С. Єфремов // Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 134–151.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Ф. 40 Василенко Микола Прокопович (1866–1935). № 1346. Виписки з документів і переписка М.П. Василенка з різними особами. 1890–1933. Машинописні копії з рукописними правками, 38 арк.
10. Скальський В.В. Універсали Центральної Ради як екстремуми революції: погляд С.О. Єфремова / В.В. Скальський // Революції в Україні у ХХ–ХХІ століттях: співзвуччя епох: Матеріали II наук. конф. (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). Присвячується 130-й річниці з дня народження С.О. Єфремова. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 112–116.
11. Соловей Е. На шляху до синтезу / Е. Соловей // Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К. : Дніпро, 1993. – С. 5–16.
12. Субтельний О. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
13. Татусь М. Доля академіка С.О. Єфремова / М. Татусь // Спілка визволення України (ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях). – Зб. 1. – Мюнхен : Видання Спілки Визволення України, 1953. – С. 43–52.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 274 Київське губернське жан-дармське управління. 1829–1917 рр. Оп. 1. Спр. 1942. Дело по обвинению крестьянина С. Высокого Тарашанского уезда Люльчука Н. в распространении среди рабочих Денгофского завода нелегальной брошюры изданной У.Р.П. 12 мая – 20 августа 1907 г., 29 арк.

©Леонид Могильный
(Киев)

ЕВОЛЮЦИЯ ВЗГЛЯДОВ С. ЕФРЕМОВА О НАЦИОНАЛЬНОМ ВОПРОСЕ

В статье анализируется формирование и эволюция взглядов на решение национального вопроса в Украине известного украинского общественно-политического деятеля С. Ефремова (1876–1939) в его журналистских и научных работах, написанных в конце XIX – начале XX в. Под влиянием народнического и громадского движений формируется молодое поколение украинской интеллигенции, которое выдвигает на первый план решение национального вопроса в Российской империи. Решение этого вопроса было необходимым для модернизации процессов в общественно-политической жизни страны. В таких условиях формируется мировоззрение С. Ефремова, который считает, что уступчивое отношение к представителям разных национальностей гармонизирует отношения между ними в Украине. На первый план он ставил вопрос об автономии для украинского народа, разрешения которого, в свою очередь, помогло бы решить и вопрос о национально-культурной автономии для других этнических групп.

Ключевые слова: национальный вопрос, автономия Украины, история Украины, либерализм, Ефремов Сергей.

THE EVOLUTION OF SERHIY YEFREMOV'S VIEWS ON THE ISSUE OF INTER-ETHNIC RELATIONS

Modern historical science has recently started to raise the question of objective coverage of different Ukrainian public figures and their ideological beliefs. Among them, Serhiy Yefremov plays an important role as a well-known representative of the national liberal movement. When analyzing the biography of Sergei Alexandrovich, many researchers overlook one important detail of his worldview, namely, his national beliefs and attitudes, such as a vision of the past and the present of the Ukrainian people.

Communication with the leading figures of the Ukrainian movement strengthened his belief that the Ukrainian consistent educational activities will help them achieve their goal to build a democratic society that can solve ethnic problems.

Like many of his contemporaries, Sergei Alexandrovich sought to reform the Russian Empire and make it a democratic state. The best solution to the issue of political system, and finding a way out of the crisis in the country was considered to be the implementation of the constitutional system, the main component of which would be a federal parliament elected by all people.

Sergei Alexandrovich rejected violence, suggested by other parties as a possible way to establish a democratic system. According to his views, the democratic system could come to existence due to the natural development of national identity and both administrative and social reforms that would weaken the contradictions between different social groups in society and open the way to the progressive development of personality – a key element in democratic countries.

In other words, S. Yefremov promoted the idea of reforms and democratization of state management. The introduction of national and territorial autonomy along with regional autonomy would make the state more powerful, consolidate nations and eliminate ethnic hostility and tension. He believed that all social ideals could be put to life only after Ukrainian people obtain the right to build their own political, social and economic life within the autonomy.

The victory of the February Revolution of 1917 helped strengthen the ideas of autonomy and federalization among Ukrainian politicians. Observing the changes on the state level S. Yefremov sincerely hoped that national issues will be soon resolved. The representatives of the nations which lived in Russia would help implement them with the assistance of all-Russian government.

In 1918–1920, S. Yefremov treated Ukraine's independence as a necessary condition for the formation of equal nations' federation. He hoped that in the future Ukraine will play a more important role in European geopolitical game. Yefremov's idea that the Ukrainian nation would need a lot of time for its the full revival proved to be unrealistic because the fate turned to be more favorable for the Bolsheviks. Sergei Alexandrovich believed that the Ukrainian government had ample opportunities which they had missed, but it was vital to foster a hope that in the future the Ukrainian issue can probably become topical again and find a successful solution.

All in all, the objective and unbiased study of Yefremov's publicistic and scientific heritage, and a detailed examination of his views on Ukraine's condition as a state is yet to come. In the further study it is important for a researcher to take into account the particularities of the epoch, shed more light on the set interpretations of historical events and phenomena. Throughout his creative life S. Yefremov shown an ability to absorb new ideas, listen to criticism, take into account the objective opinions of his opponents. That's why throughout his lifetime he underwent the evolution of views on solving the issue of inter-ethnic relations.

Key words: national question, autonomy Ukraine, history of Ukraine, liberalism, Yefremov Serhiy.

До редакції надійшла 15.01.2015.